

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Belangenbehartiging door vrouwen: vrouwenpartijen

Leijenaar, M.; Velde, H. van de

Citation

Leijenaar, M., & Velde, H. van de. (1989). Belangenbehartiging door vrouwen: vrouwenpartijen. *Acta Politica*, 24: 1989(1), 3-29. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449707>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449707>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

© 1989 Uitgeverij Boom, Meppel en Amsterdam

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

Redactieraad

Jhr. dr. G. van Benthien van den Berg, drs. H.W. Blum, prof. dr. H.R. van Gunsteren, prof. dr. A. Hoogenwerf, dr. C.P. Mulder, prof. dr. J. van Putten, prof. dr. U. Rosenthal, drs. O. Schmidt, prof. mr. dr. I.Th.M. Snellen, prof. dr. J.J.A. Thomassen.

Bijdragen

en andere bijdragen voor de redactie zende men aan de redactie, drs. K. Koch, p.s. Erasmus Universiteit, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam, de kopij dient per post te worden ingezonden, in zeventien en in machine-schrift.

Boeken ter recensie

en boekbesprekingen zende men aan de boekredactie, dr. R.H. Lohman, Universiteit Utrecht, Postbus 237, 3500 AE Utrecht, de boeken dienen te worden ingezonden, in zeventien en in machine-schrift.

Administratie

Voor abonnements- en administratieve zaken, zie de uitgever, Boom, Meppel en Amsterdam, Postbus 55, 7940 AB Meppel, telefoon 0522-54300, postbus 2756509.

Acta Politica verschijnt driemaandelijkse; de abonnementsprijs bedraagt f 92,- voor instellingen f 141,- voor studenten f 75,50 (maximaal gedurende vier semesterjaren). Abonnementen kunnen wel tussentijds worden opgezegd.

Opzeggingen ten minste één maand voor het einde van de jaargang. Voor het buitenland gelden aangepaste tarieven die op aanvraag te verkrijgen zijn.

Advertentietarieven: 1/1 pagina f 440,-; 1/2 pagina f 260,-.

Indien men het abonnement voor een ander adres wil laten verzenden, wordt de naam en het adres van de nieuwe afnemer tevens ingezonden.

© Boom, Meppel en Amsterdam

AP 1989/1

Belangenbehartiging door vrouwen: vrouwenpartijen

Monique Leijenaar en Hella van de Velde

Inleiding

In 1987 behaalt 'Kvennalistinn', een vrouwenpartij, 10 procent van de stemmen bij verkiezingen voor de IJslandse Althing, het parlement.¹

In 1986 bij de gemeenteraadsverkiezingen in Nederland wint 'Vrouwenappèl', een vrouwenpartij, drie van de zevenentwintig raadszetels in de gemeente Landgraaf. In datzelfde jaar in november doet de Hamburgse afdeling van de Grüne Partei stof opwaaien door de deelstaatverkiezingen in te gaan met een kandidatenlijst waarop alleen vrouwen voorkomen. Deze lijst behaalt 10% van de stemmen.

In Nederland is de Vrouwenpartij, opgericht in 1985, vast van plan deel te nemen aan de volgende verkiezingen voor de Tweede Kamer.

Politieke machtsvorming van vrouwen is niet nieuw. Al ruim een eeuw strijden vrouwen in Nederland voor politieke representatie. Rond de eeuwwisseling betreft dat de strijd om de toekenning van het actief en passief kiesrecht voor vrouwen, in de jaren zeventig en tachtig wordt een grotere deelname van vrouwen in de politieke vertegenwoordiging geëist. Anno 1988 buigen politieke partijen zich over de wenselijkheid en mogelijkheid van de instelling van quota of – ruimer gedefinieerd – het opstellen van positieve actieplannen. Eén van de strategieën om meer vrouwen gekozen te krijgen in vertegenwoordigende organen, is onderwerp van dit artikel: vrouwenpartijen. Een vrouwenpartij onderscheidt zich van andere politieke partijen door alleen vrouwen kandidaat te stellen voor vertegenwoordigende lichamen.

Het eerste deel van dit artikel beslaat een overzicht van de vrouwenpartijen in Nederland in de periode 1917-1986.² Toen in 1917 het einde van de strijd voor het vrouwenkiesrecht in zicht kwam, begon men zich binnen de groeperingen die jarenlang voor het vrouwenkiesrecht hadden gestreden af te vragen op welke wijze de politieke vrouwenstrijd nu verder moest worden gevoerd. Waarmee zouden de feministische eisen en de in-

breng van vrouwen in de politiek het beste gediend zijn: met de kandidaatstelling van vrouwen via eigen lijsten of met de integratie van vrouwen in de bestaande 'mannenpartijen'?

In het tweede deel beschouwen we een aantal aspecten van partijvorming. Zo gaan we nader in op het concept vrouwenbelangen en bespreken we de (electorale) kansen van een vrouwenpartij.

Vrouwenpartijen in Nederland³

Een belangrijke spil in de strijd om politieke rechten voor vrouwen was de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK). In 1894 opgericht, had deze vereniging in haar bloeitijd rond 1916 ongeveer 22.000 leden. Zij organiseerden in 1913 en in 1916 een drietal demonstraties, een volkspetitie en een vrouwenwacht tijdens de Kamerbehandeling in 1916 van de grondwetwijziging (Gedenkboek 1894-1919 VvVK: 18; Brochure 'Vrouwenkiesrecht': 18).

Na de invoering van het passief kiesrecht voor vrouwen in 1917 stelde de meerderheid van het bestuur van de VvVK op initiatief van Aletta Jacobs voor om de statuten van de Vereniging zo te wijzigen dat het mogelijk zou zijn om bij de eerstvolgende verkiezingen in 1918 kandidaten te stellen. Verschillende redenen werden aangevoerd. Allereerst zou dit een middel zijn om ook het actief kiesrecht voor vrouwen te verwerven. Verder zouden de vertegenwoordigers van de VvVK de Kamer kunnen gebruiken als platform om zaken als de hervorming van de huwelijkswetgeving en de arbeid van de gehuwde vrouwen te propageren. Ook zou het stellen van eigen kandidaten een effect kunnen hebben op overige partijen: wanneer zij de feministische eisen niet zouden steunen, dan zouden zij kandidaten van de VvVK als concurrenten tegenover zich vinden. Volgens het bestuur van de VvVK zou integratie in bestaande partijen betekenen dat vrouwelijke vertegenwoordigers elkaar in de Kamer zouden moeten bestrijden. Bovendien verwachtte men dat partijen alleen die vrouwen kandidaat zouden stellen die geen 'warme feministen' waren. Aletta Jacobs verwees in dit verband naar Troelstra: 'Het zullen zijn de soort vrouwen waarvan de heer Troelstra in de Kamer getuigde, "waarmede de partij in de regel geen last heeft"' (Maandblad van de VvVK, januari 1917).

Het voorstel om een aparte vrouwenlijst in het leven te roepen was aanleiding voor een lange discussie. Veel bijval kreeg het idee niet. Als bezwaar werd onder andere geopperd dat de kandidaten van de Vereniging geen kans zouden maken gekozen te worden. Per slot van rekening waren er in 1918 alleen nog maar mannelijke kiezers. Tevens werd gewezen op

het gevaar dat wanneer de kandidaten van de VvVK geen zetels zouden behalen, dit opgevat zou kunnen worden als een uitspraak van de kiezers tégen het algemeen vrouwenkiesrecht. Een ander probleem was dat de kandidaten over allerlei zaken hun mening dienden te geven, hetgeen problematisch zou kunnen zijn. 'Nu al was er zelfs over feministische eisen verdeeldheid binnen de VvVK' (idem). Op de jaarvergadering van 1917 spraken de aanwezige leden zich dan ook uit tégen het voorstel van het Hoofdbestuur.

Enige tijd later besloot Aletta Jacobs zich kandidaat te stellen voor de Vrijzinnig Democratische Bond. De verkiezingen van 1918 leverden voor haar geen zetel op, wel kreeg ze 1919 voorkeurstemmen.

Eén afdeling van de Vereniging had zich niet neergelegd bij het besluit van de VvVK. De afdeling Zwolle besloot in 1921 dat alle leden die aangesloten waren bij bestaande partijen zich daarvan zouden moeten afscheiden om gezamenlijk een eigen lijst te vormen. De vrouwen deden mee aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1921, maar behaalden geen zetel.

De Feministische Partij (FP)

Op 29 december 1918 werd de Feministische Partij opgericht. De oprichtsters waren vrouwen die eerder onder de naam 'Comité ter verkrijging van vrouwen in het bestuur van stad en land' optraden. Voorzitter was de Amsterdamse jonkvrouw Sophie Wichers, die eerder lid was geweest van het hoofdbestuur van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. In 1920 had de partij ongeveer 200 leden en waren er afdelingen in Amsterdam, Den Haag en Laren/Blaricum. In een artikel in *Evolutie* (onafhankelijk maandblad uitgegeven door Wilhelmina Drucker) noemde Sophie Wichers drie redenen voor aparte partijvorming voor vrouwen:

1ste. Omdat het niet goed is dat één sexe in de maatschappij domineert, de vrouwelijke stem mede moet spreken en er dan te verwachten is, dat er een opbouwende politiek kan komen.

2de. Omdat men bij het tegenwoordige evenredige kiesstelsel dan alleen zeker is dat de uitgebrachte stemmen op vrouwelijke kandidaten ook dezen ten goede komen, wanneer vrouwen eigen lijsten uitbrengen.

3de. Omdat de belangen der vrouwen door haarzelf het beste kunnen bepleit worden' (*Evolutie*, 30 maart 1921)

De doelstelling van de Feministische Partij luidde als volgt:

- 'het vrouwelijk inzicht in alle mogelijke kwesties naar voren brengen;

- opkomen tegen elke onderdrukking der vrouw;
- strijden voor de erkenning der volkomen gelijkwaardigheid van vrouw en man;
- bestrijden van het militarisme en van het geweld waardoor levens vernietigd worden' (Heinen 1920: 39).

Het antimilitarisme was een belangrijk strijdpunt voor de FP. Volgens Sophie Wichers moest het ontstaan van de FP gezien worden tegen de achtergrond van 'den oorlog'. Volgens de FP was de Wereldoorlog het bewijs dat de maatschappij tot dan toe geregeerd was volgens het recht van de sterkste. Juist vrouwen hadden, volgens de FP, de taak dit te veranderen. Zij zouden dit recht van de sterkste kunnen vervangen door zorg en verantwoordelijkheidsgevoel.

De 'ideologie' van de FP vinden we in het volgende citaat in *Evolutie*:

'Als vrouwen willen wij opbouwen en beschermen in plaats van vernietigen. De vrouw heeft tot nu toe haar echt vrouwelijke en moederlijke gaven te veel in kleinen kring voor haar huisgezin bewaard en niet in de Maatschappij die taal durven spreken, die blijk gaf van eigen inzicht en eigen oordeel, wat toch noodig zal zijn om haar waarachtige taak als vrouw te vervullen. De taak der vrouw is dezelfde als haar taak in het huisgezin, vrede stichtster bij uitnemendheid, en dat kan zij doen zoodra zij haar invloed ook buiten het gezin vrij kan aanwenden. (...) Ook als verzorgster en opvoedster moet zij haar plicht doen in de Maatschappij, die juist door het uitsluiten der vrouw te kort is gekomen, en gebrek heeft geleden aan liefde, trouwe toewijding en moederlijke zorg. Daardoor zijn de kinderen, zieken en ouden van dagen verwaarloosd en is de Maatschappij zoo verworden, dat er eigenlijk geen plaats is voor hen, die niet opgewassen zijn tegen den wreden strijd om het bestaan. Deze opvatting over de speciale taak der vrouw in de Maatschappij werd de aanleiding tot het kiezen van den naam Feministische Partij' (*Evolutie*, nr. 26, 1919).

Het zijn vooral deze ideeën over de specifieke taak van vrouwen in de maatschappij die voor de FP aanleiding vormden om zich in te zetten voor een grotere participatie van vrouwen in de publieke sfeer. De FP nam de behartiging van concrete belangen ook ter harte. Het programma bevatte onder andere de volgende 'vrouwenpunten': de gelijkheid voor de wet van man en vrouw; herziening der huwelijks wetten; gelijk loon voor gelijke arbeid van beide seksen; openstelling van alle beroepen voor vrouwen en afschaffing van alle belemmerende bepalingen met betrekking tot de arbeid van vrouwen.

Meer algemene punten waren: uitbreiding en verbetering der woningwet; bestrijding van het militarisme; zelfbestuur, indien gewenst, van de bevolking van Oost- en West-Indië; hervorming van het belastingstelsel op meer progressieve grondslag; staatserfrecht en belasting van alle goe-

deren 'in de dode hand' (Programma van de Feministische Partij 1918). De partij erkende dat ze er soms 'linkse' standpunten op na hield en noemde zich ook wel 'socialistisch in de meest brede zin van het woord'. Maar de FP wilde uitdrukkelijk niet op voorhand worden vastgepind op een links of rechts etiket. Zij wilde juist niet meedoen aan wat de FP noemde 'de partijpolitiek', maar bij ieder onderwerp het 'moreel' juiste standpunt innemen. De FP wilde een partij vormen voor vrouwen van alle denkrichtingen. In 1921 zou zij opgaan in de ANVO.

De Algemeene Nederlandsche Vrouwen Organisatie (ANVO)

De ANVO werd in februari 1919 opgericht door vrouwen die voornamelijk afkomstig waren uit de vrouwenkiesrechtorganisatie 'De Neutrale', een afsplitsing van de VvVK.⁴ Voorzitster was de schrijfster Nine Minnema, een ander bekend bestuurslid was de arts Catherine van Tussenbroek. De ANVO was groter dan de FP. In haar hoogtijdagen (rond 1920) waren er ongeveer 1500 leden in vijftien afdelingen. Mannen mochten ook lid worden van de partij, maar mochten niet meer dan eenderde van de bestuurszetels bekleden en konden evenmin tot voorzitter worden gekozen. Er waren een groot aantal overeenkomsten in de programma's van de ANVO en die van de FP. Net als Sophie Wichers dat bij de FP had gedaan, wees Catharine van Tussenbroek in de brochure 'Het Bestaansrecht van de Algemeene Nederlandse Vrouwen Organisatie' op de speciale taak van vrouwen in de maatschappij en op de lessen die men uit de Eerste Wereldoorlog kon trekken. Zij betoogde dat de oorlog van 1914-1918 het failliet aangaf van de mannenpolitiek. Nu zou het de beurt zijn, zelfs de plicht, van vrouwen om de mannenmaatschappij in een andere richting te sturen. Vanuit haar taak in het gezin zou de vrouw een eigen inzicht ontwikkeld hebben:

'Op den grondslag van ons eeuwenoude werk, moeten wij den politiek en opbouw van de maatschappij beginnen, uitgaande van het gezin, als van de levende cel, waaruit het lichaam van de groote maatschappij moet worden opgebouwd. Daarom concentreert ons programma zich op de vrijmaking van de vrouw en de verheffing van het gezin' (Van Tussenbroek 1919: 5).

De ANVO wilde zoveel mogelijk vrouwen verenigen en wilde zich mede daarom bij geen enkele politieke richting aansluiten. Daarin zou volgens haar waarschijnlijk ook het bestaansrecht van een tweede vrouwenpartij liggen. Volgens de ANVO droeg de FP immers het socialisme in haar

vaandel. De brede opzet van de partij leidde er toe dat het programma sober en globaal werd gehouden. Er werd vooral gepleit voor sociale hervormingen en gelijkstelling voor de wet van mannen en vrouwen. De zes hoofdpunten waren: vrouwenkiesrecht in de Grondwet; herziening van het Burgerlijk Wetboek; gelijke arbeidsvoorwaarden voor man en vrouw; moederschapzorg en verbetering van de zorg voor het jonge kind; verbetering van het onderwijs; verbetering van de volkshuisvesting (Evolutie, 4 december 1919). De ANVO deed één keer zelfstandig mee aan verkiezingen, namelijk aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1920 te Amsterdam. Ze behaalde toen geen zetel.

De fusie tussen ANVO en de FP

Met het oog op de naderende Tweede Kamer-verkiezingen van 1922 fuseerden de ANVO en de FP eind 1921. De partij werd voortgezet onder de naam van de eerste, waarschijnlijk omdat de ANVO meer leden had en omdat de naam neutraler was. Ook het voorzitterschap bleef in handen van Nine Minnema. Vlak voor de verkiezingen van 1922 had de partij ongeveer 2000 leden, verspreid over 22 afdelingen. Onmiddellijk na de tegenvallende verkiezingen daalde het ledental tot 1400. Het programma waarmee de ANVO de verkiezingen inging, bevatte elementen uit beide oorspronkelijke partijen. Centraal stonden de gelijkberechtiging van man en vrouw en 'de zorg van de moeder in de maatschappij', wat ook inhield de bestrijding van geweld en militarisme. De hoofdpunten waren: een betere plaats voor de vrouw in het gezin; ouderlijke macht in plaats van vaderlijke macht; een betere zorg voor het gezin; recht van het gezin op een wettelijk vastgesteld deel van het inkomen van de man; dezelfde rechten voor de werkende vrouw als voor de man, zoals gelijke betaling voor gelijke arbeid en als laatste punt het ten strijde trekken tegen de verkwisting in de staatshuishouding (Evolutie, 7 december 1921).

De verkiezingen werden een grote teleurstelling voor de ANVO. De partij behaalde iets minder dan 6000 stemmen, lang niet genoeg voor een zetel bij een kiesdeler van ongeveer 30.000 stemmen. Uiteindelijk in 1924, sloten de overgebleven actieve leden zich aan bij de Democratische Partij (een liberale splinterpartij). Eén van de programmapunten van deze partij was namelijk: 'Publiek- en privaatrechtelijke, maatschappelijke en economische gelijkstelling van man en vrouw' (Evolutie, 4 juni 1924).

In de herfst van 1936 duikt de discussie over aparte vrouwenlijsten weer op, ditmaal in kringen van de 'Vereeniging van Staatsburgeressen'.⁵

Een aantal vrouwen, onder wie Rosa Manus, verenigde zich in het

'Voorlopig Comité voor het indienen eener Vrouwenlijst'. In een uitgebreid concept-programma staan als voornaamste beginselen vermeld:

- 'Werkelijk volledige staatsrechtelijke, burgerrechtelijke en economische gelijkstelling van man en vrouw.
- Sterker doen doordringen en doen handhaven van vrouwelijke inzichten, opvattingen en wenschen en een meer evenredige vertegenwoordiging van het vrouwelijk en het mannelijk denken op alle gebieden van werkzaamheid van den Staat.
- Bevordering van samenwerking tusschen de verschillende groepen van de bevolking' (Voorlopig Programma 1936).

Andere centrale punten waren het bevorderen van de vrede en 'de Volkenbondgedachte'. Tevens blijkt uit het concept-programma een grote aandacht voor morele en zedelijke kwesties.

Het lijkt erop dat 'het Studiecomité van voorbereiding der Vrouwenpartij' in het voorbereidend stadium is blijven steken. Er zijn althans geen aanwijzingen dat er bij enige verkiezing in die jaren een vrouwenlijst heeft meegedaan.

Practisch Beleid⁶

De (weder)opbouw van het partijenstelsel in Nederland na de Tweede Wereldoorlog, was voor een aantal vrouwen opnieuw aanleiding een vrouwenpartij op te richten. In 1946 ontstond de Onafhankelijke Vrouwenbond 'Practisch Beleid'. Er waren afdelingen in verschillende plaatsen, waaronder Amsterdam, Oosterbeek, Lunteren, Renkum en Amersfoort. Bekend is dat de Amsterdamse afdeling ongeveer honderd leden had. Initiatiefneemster was A.M. Boissevain-van Lennep, ex-gevangene uit het vrouwenkamp Ravensbrück, die later ook de Amsterdamse lijst zou aanvoeren.

Practisch Beleid nam niet deel aan de Tweede Kamer-verkiezingen die in datzelfde jaar plaatsvonden.

Uit de verschillende geschriften blijkt dat Practisch Beleid de vrouwelijke kiezers wilde aanspreken op hun rol als moeder. De veronderstelde eigenschappen en capaciteiten van moeders, zoals de liefdevolle zorg van een moeder, haar harmoniërende invloed, haar aandacht voor moraal en ethiek en haar nuchter en praktische kijk op zaken, werden onontbeerlijk geacht in een politiek bestel. Hoewel Practisch Beleid tot doel had kandidaten te stellen bij verkiezingen, presenteerde zij zich expliciet niet als een nieuwe politieke partij. Volgens Practisch Beleid was partijvorming een uiting van de mannelijke neiging tot strijd en de behoefte het deelbelang te

behartigen, te rangschikken en de organiseren. De vrouwelijke geest daarentegen zou meer gericht zijn op het zoeken naar eenheid en daarom het algemeen belang voorop stellen. Met deze sterke nadruk op 'het vrouwelijke' sloot Practisch Beleid nog aan bij de vooroorlogse traditie van het ethisch feminisme. Practisch Beleid kende een drietal beginselen:

- 'Wij willen de belangen van de inwoners onze gemeente behartigen als praktische vrouwen en goede huismoeders.
- Ons algemeen richtsnoer is het wegnemen en voorkomen van onnodige hindernissen en ergernissen, het bevorderen van algemeen welzijn en levensvreugde.
- Wij komen op voor goed Nederlandse deugden van rechtvaardigheid, eerlijkheid, fatsoen en plichtsbetrachting' (Pamflet Practisch Beleid 1946).

Met betrekking tot concrete punten nam Practisch Beleid in het begin geen standpunten in. Gekozen vertegenwoordigers zouden bij elk onderwerp hun eigen standpunt moeten bepalen. Later formuleerde Practisch Beleid wel een aantal uitgangspunten op verschillende terreinen. Zo moest onder andere de economie gebaseerd zijn op behoefte in plaats van op winst, werd er gepleit voor een uitgebreid stelsel van sociale zekerheid, erkenning van werknemers in personeelsraden, gelijke kansen in het onderwijs en een landelijk ziekenfonds.⁷

Practisch Beleid behaalde in de gemeenteraadsverkiezingen van 1946 in geen enkele gemeente een zetel en is daarna van het politieke toneel verdwenen.

De Katholieke Vrouwenlijst van Venlo⁸

De uitbreiding van het aantal zetels in de gemeenteraad van Venlo van 29 naar 31 was in 1958 voor een aantal katholieke vrouwen aanleiding om de in de raad vertegenwoordigende katholieke standsorganisaties te verzoeken een vrouw verkiesbaar te zetten op hun lijsten.⁹ De weigering van alle katholieke lijsten om een (nieuwe) zetel voor een vrouw in te ruimen, was voor de initiatiefneemster van die actie, mevrouw Van Soest-Jansbeeken, reden genoeg om met nog vijf andere vrouwelijke sympathisanten met een eigen katholieke vrouwenlijst deel te nemen aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1958. Ondanks oproepen in het Dagblad van Noord-Limburg van de overige katholieke lijsten aan de Katholieken van Venlo om niet op de 'particulier samengestelde dameslijst' te stemmen, omdat men daarmee verdeeldheid zou zaaien in het katholieke kamp, kwam de katholieke vrouwenlijst met maar liefst vier zetels van de 31 in de gemeen-

teraad van Venlo. Ook vier jaar later, bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1962, boekte de katholieke vrouwenlijst electoraal succes. Deze keer waren het drie zetels. In 1966 ten slotte is de vrouwenlijst opgegaan in de KVP.

Twee van de vertegenwoordigers van de katholieke vrouwenlijst hebben na de verkiezingen van 1966 voor de KVP in de raad zitting gehad. Mevrouw Van Soest-Jansbeeken werd in dat jaar wethouder van financiën in Venlo.

De katholieke vrouwenlijst had geen programma, noch een organisatie met leden of achterban. Zij werden niet gemotiveerd door de wens in hun gemeente de belangen van vrouwen te behartigen of een specifiek 'vrouwelijke' benadering in de politiek te brengen. Terugkijkend, noemen de vrouwen hun betrokkenheid bij het maatschappelijk leven in Venlo en Blerick als voornaamste drijfveer, samen met de idee dat ook vrouwen aan de gemeentepolitiek deel moesten kunnen hebben.

De Nederlandse Vrouwen Partij (NVP)

De NVP werd in 1972 opgericht door de Amsterdamse W.C. Sypkens-van Andel.¹⁰ De partij had ongeveer 150 leden, verdeeld over afdelingen in Zwolle, Den Haag, Amsterdam en Noord-Brabant. De leden waren veelal oudere vrouwen, vooral christelijk en liberaal (Opzij, januari 1972). De NVP voerde als slogan: 'We zijn niet rechts, we zijn niet links, wij zijn een vrouwenpartij'. De doelstelling van de partij was driedig:

- het bevorderen van evenredige vertegenwoordiging van vrouwen in alle bestuurlijke colleges;
- het rechtekken van wetten die vrouwen discrimineren;
- het doorbreken van eenzijdige, managerichte informatie.

Behalve deze meer algemene doelstelling had de NVP een partijprogramma dat nogal uiteenlopende punten bevatte. Zo werd er gepleit voor een verbod op misbruik en uitbuiting van dieren, een verbod op fluoridering van drinkwater, afschaffing van de militaire dienstplicht en behartiging van consumentenbelangen in de vorm van 'etikettering van verpakte waren'. De meer voor de hand liggende issues in het programma waren: gelijk loon voor mannen en vrouwen; meer mogelijkheden tot betaald werk voor vrouwen; abortus uit het Wetboek van Strafrecht en meer veiligheid voor vrouwen op straat (Opzij, januari 1972). Zouden er kandidaten van de NVP gekozen worden, dan zouden zij met betrekking tot vrouwenzaken als één blok stemmen. Voor het overige zouden de afgevaardigden vrij zijn hun stem uit te brengen. Het belangrijkste streven voor de NVP

was immers dat er meer vrouwen in de politieke organen zouden zijn vertegenwoordigd. In 1974 deed de NVP in Noord-Brabant mee aan de verkiezingen voor de Provinciale Staten. Zij behaalde 1558 stemmen, iets minder dan 0,2%. Na deze verkiezingen is de NVP van het politieke toneel verdwenen.

De Vrouwenlijst van Leerbroek¹¹

De gemeenteraad van het Zuidhollandse Leerbroek had nog nooit een vrouwelijke vertegenwoordiger in haar midden gehad. De gemeenteraadsverkiezingen van 1978 werden echter opgeluisterd door de deelname van een lijst die geheel uit vrouwen bestond. De vrouwenlijst was een initiatief van Corrie van der Heiden-Borgstein, tevens aanvoester van de lijst.

De voornaamste reden om tot de vorming van een vrouwenlijst over te gaan, was de wens dat er vrouwelijke vertegenwoordigers in de gemeenteraad zitting zouden nemen. Een tweede wens was het doorbreken van de confessionele hegemonie te Leerbroek. Sinds jaar en dag werd de bevolking uit Leerbroek alleen door CHU, ARP en SGP vertegenwoordigd, een poging van de PvdA om een van de zeven zetels te verwerven was eerder mislukt.

De vrouwenlijst wilde meer openheid, meer inspraak van de burgers en een modernere aanpak van het gemeentebestuur. Zij bekritiseerden het feit dat slechts een kleine kring mensen, vooral de meer welgestelde boeren, bij de besluitvorming werden betrokken. Een concreet programma had de vrouwenlijst niet. Het lag niet in de bedoeling dat alleen specifieke vrouwenbelangen behartigd zouden worden of om feministische politiek te bedrijven. De lijst was een vrouwenlijst, uitsluitend vanwege het streven naar vrouwelijke vertegenwoordiging in de gemeenteraad. In een brief die zij tijdens de campagne voor de raadsverkiezingen huis aan huis verspreidden, noemden de vrouwen naast de wens van meer openheid en inspraak, de noodzaak van meer sport- en ontspanningsmogelijkheden voor de jeugd.

De vrouwenlijst maakte een stroom van zeer felle negatieve reacties los. Er barstte een grootscheepse, persoonsgerichte hetze los tegen de lijsttrekker. Zittende bestuurders beweerden dat haar echtgenoot achter het initiatief zat en hij op die manier een oud conflict met het gemeentebestuur wilde uitvechten. Ook ontving Van der Heiden een aantal dreigbrieven, werd ze door verschillende dorpsgenoten genegeerd en verdwenen de affiches van de vrouwenlijst van de verkiezingsborden. Volgens Van der

Heiden was de hetze ingezet door de plaatselijke CHU-afdeling voornamelijk uit angst dat de vrouwenlijst de niet- of minder confessionele kiezers, die tot dan bij gebrek aan een alternatief op de in Leerbroek relatief 'lichte' CHU hadden gestemd, naar zich toe zou trekken (Volkskrant, 18 mei 1978).

Uiteindelijk behaalde de vrouwenlijst 51 stemmen. Ze had er 100 moeten hebben voor een zetel.

In 1982 deed de lijsttrekker opnieuw mee met de gemeenteraadsverkiezingen. In 1982 vergaarde de lijst van Corrie van der Heiden iets minder dan veertig stemmen.

In dat zelfde verkiezingsjaar plaatste het CDA een vrouw op haar lijst, zij het onverkiesbaar. Dit was wellicht een neveneffect van het optreden van de vrouwenlijst te Leerbroek. In 1986 werden in Leerbroek geen zelfstandige verkiezingen meer gehouden, omdat het dorp inmiddels was opgegaan in een andere gemeente.

Vrouwen Actie Partij Amstelveen (VAP)¹²

Een tweede plaatselijke vrouwenpartij was de Vrouwen Actie Partij die in 1982 deelnam aan de gemeenteraadsverkiezingen van Amstelveen. De VAP was voortgekomen uit een groep vrouwen die ontevreden was over het gemeentebestuur met betrekking tot de positie van vrouwen. Men had weinig vertrouwen in de oprechtheid van het gemeentebestuur en de bestaande politieke partijen waar het de daadwerkelijke steun voor emancipatie van vrouwen betrof. Van de vrouwen die actief deelnamen aan de VAP (twaalf in totaal) waren de meesten afkomstig uit de Amstelveense afdeling van Man Vrouw Maatschappij. Een aantal van hen was eerder lid geweest van D '66, de overigen hadden geen binding met andere partijen of organisaties. De doelstelling was het vergroten van de invloed van vrouwen op het gemeentebestuur en het behartigen van vrouwenbelangen op allerlei terreinen. Het uiteindelijke programma van de VAP bestond uit zeven hoofdpunten:

- een actief gemeentelijk emancipatiebeleid;
- het stimuleren van deeltijdarbeid en arbeidstijdverkorting door de gemeente in haar hoedanigheid als werkgever;
- een emancipatiegericht onderwijsbeleid, inhoudende: roldoorbrekend onderwijs; vergroten van de overblijfmogelijkheden; steunen van experimenten met aaneengesloten schooltijden; het uitbreiden van de onderwijsmogelijkheden voor vrouwen met meer beroepsgerichte opleidingen die aansluiten op de arbeidsmarkt;

- goede, betaalbare en bereikbare kinderopvang binnen de gemeente;
- het loyaal uitvoeren van de Algemene Bijstandswet en de bijbehorende richtlijnen voor bijstandsvrouwen;
- het aanbieden van goede vervangende woonruimte aan gescheiden vrouwen;
- financieren van een Vrouwenadvies- en Gezondheidscentrum (Programma Vrouwen Actie Partij 1982).

De nadruk lag bij de VAP op concrete beleidspunten. Volgens partijlid Lotte Schenk had de VAP ook kritiek op de manier waarop politiek doorgaans werd bedreven: een vorm van politiek waarbij het 'punten scoren' belangrijk is, waarbij afwijkende meningen worden weggestemd en zaken binnen een informeel circuit worden geregeld. De VAP zou liever zien dat er meer werd gestreefd naar het bereiken van consensus, dat meerdere mensen bij de besluitvorming werden betrokken en dat niet iedereen alleen zijn gevestigde belangen verdedigde.

De VAP poogde stemmen te winnen zowel van links als van rechts. Ze behaalde echter slechts 350 stemmen bij de verkiezingen van 1982. Niet genoeg voor een zetel, waarvoor ongeveer 1000 stemmen nodig zouden zijn geweest.

Vrouwenappèl Landgraaf

Een plaatselijke vrouwenpartij die in tegenstelling tot de vorige initiatieven wel electoraal succes heeft geboekt, is het Vrouwenappèl te Landgraaf. De belangrijkste ontstaansgrond van Vrouwenappèl is geweest de afwezigheid van vrouwelijke vertegenwoordigers in de gemeenteraad van Landgraaf. De initiatiefneemster van Vrouwenappèl, Marga Kölgens, richtte in oktober 1985 samen met enkele andere vrouwen Vrouwenappèl op om op deze wijze te trachten vrouwen in de raad te krijgen. Vrouwenappèl had eveneens kritiek op de politieke cultuur in de gemeente. De partij plaatste vraagtekens bij de informele manier waarop de politieke besluitvorming in Landgraaf plaatsvond. Het 22 pagina's tellende programma van Vrouwenappèl gaat uitgebreid in op concrete Landgraafse punten. Het bevat de hoofdstukken: algemeen beleid; volkshuisvesting; ruimtelijke ordening; milieu; verkeer; onderwijs en vorming; welzijnswerk; cultuur, recreatie en sport (Vrouwenappèl, Visie en Programma 1986). Uit deze onderdelen blijkt dat Vrouwenappèl hecht aan een grotere openbaarheid van bestuur, meer inspraak voor de burgers, beleidsontwikkeling op lange termijn en een gedegen beleidsvoorbereiding.

Zowel uit het partijprogramma als uit de interviews wordt duidelijk dat

het Vrouwenappèl niet direct gaat om de behartiging van vrouwenbelangen. Volgens de woordvoerders dienen vrouwenzaken niet geïsoleerd te worden van andere kwesties. In de ogen van Vrouwenappèl zijn vrouwenbelangen algemene maatschappelijke belangen. Vandaar dat een hoofdstuk Emancipatie ontbreekt in het partijprogramma. Wel dient de 'vrouwenkant' van ieder beleidspunt nadrukkelijk mee te worden gewogen, hetgeen ook in het programma zijn beslag heeft gekregen.

Ook benadrukt de partij dat ze zich niet bij voorbaat wenst te laten indelen in de links-rechtstegenstelling. Elk onderwerp moet op de eigen merites worden beoordeeld. Bij haar standpuntbepaling wil Vrouwenappèl zich laten leiden door de meningen van de Landgraafse bevolking. Om die reden streeft de partij naar een nauw contact met de hele bevolking en niet slechts met hen die politiek actief zijn. Vandaar dat Vrouwenappèl een open organisatiestructuur voorstaat. Er bestaat geen lidmaatschap, de vergaderingen zijn toegankelijk voor iedereen. Wel hanteert men een lijst met symphatisanten en is er een aparte groep die gezamenlijk het raadswork voorbereidt. In december 1986 bestond de actieve achterban uit 15 vrouwen.

Vrouwenappèl deed in 1986 mee aan de raadsverkiezingen en behaalde 10% van de stemmen, goed voor drie zetels. En voor het eerst in de geschiedenis plaatsten de lokale PvdA en het CDA eveneens vrouwelijke kandidaten op hun lijsten. Die van de PvdA werd gekozen, waarmee het aantal vrouwelijke vertegenwoordigers in de gemeenteraad op vier kwam (12%).

Vrouwenpartij (VP)

Sinds augustus 1985 bestaat er in Nederland een landelijke vrouwenpartij, de Vrouwenpartij. In december 1986 waren er ongeveer honderd vrouwen bij het initiatief betrokken. De bedoeling is dat de Vrouwenpartij in 1990 deelneemt aan de landelijke Tweede Kamer-verkiezingen. Met plaatselijke afdelingen wil de VP ook aan gemeenteraadsverkiezingen mee doen. Eind 1986 waren er groepen in Amsterdam, Eindhoven en Groningen. De doelstelling van de VP is tweeledig: emancipatie en feminisering.

'Emancipatie van de vrouw betekent haar volledige gelijkberechtiging als zelfstandig individu en het krijgen van alle mogelijkheden om van haar rechten gebruik te maken. Dit betekent ook het doorbreken van de traditionele rolpatronen.

Feminisering houdt in een structurele verandering van onze maatschappij.

De huidige normen en waarden dienen te worden bijgesteld in overeenstemming met de opvattingen die vrouwen hebben' (Programma Vrouwenpartij 1987).

Wat die vrouwelijke normen zijn wordt duidelijk uit een interne publikatie van één van de initiatiefneemsters van de Vrouwenpartij:

'Natuurlijk is het niet zo dat vrouwen van nature zoveel beter, wijzer of zachtaardiger zijn. (Al maakt het biologische feit dat vrouwen kinderen baren en zogen het heel waarschijnlijk dat zij een natuurlijke neiging tot zorgen en beschermen hebben.) Maar het is zeker waar dat vrouwen zich 4000 jaar of meer hebben kunnen en moeten oefenen in zorgen, liefzijn, gevoelsmatig begrijpen, organiseren, creatief zijn en zo meer. Hierdoor hebben zij talenten ontwikkeld die nodig zijn om onze harde, logische, zakelijke maatschappij weer terug te draaien tot een gedeelde, menselijke samenleving' (Nahon 1985: 1).

De initiatiefneemsters kiezen voor een partij van alleen vrouwen, omdat gebleken is dat de integratie van vrouwen in bestaande partijen er niet toe heeft bijgedragen de traditionele man-vrouwrollen te doorbreken. Zij zien de Vrouwenpartij als een noodzakelijk, maar tijdelijk verschijnsel, totdat:

'het eenmaal zover is dat vrouwen volledig en gelijkwaardig deelnemen aan alle aspecten van het maatschappelijk leven, en wanneer de heersende waarden zo veranderen dat ook de mannen streven naar een zorgzame, vredelievende, tolerante maatschappij' (idem).

De programmapunten van de VP luiden:

- economische zelfstandigheid voor vrouwen;
- herverdeling van werk binnen- en buitenshuis;
- recht op beschikking over het eigen lijf;
- uitbanning van seksistisch geweld;
- uitbreiding en verbetering van de vrouwengezondheidszorg;
- bereiken van gelijke deelname in beroepen, opleidingen en onderwijs;
- evenredige vertegenwoordiging in beleid en bestuur;
- terugdringing van militarisme;
- een gezond milieu;
- betrekken van vrouwen bij ruimtelijke ordenings- en huisvestingsbeleid;
- hulp aan het opzetten van werk- en onderwijsprojecten voor vrouwen in Derde Wereld-landen;
- uitsluiting van iedere vorm van discriminatie;
- een krachtig emancipatiebeleid (idem).

Vergelijking vrouwenpartijen

In tabel 1 worden de vrouwenpartijen op een aantal kenmerken vergeleken.

Tabel 1: Vrouwenpartijen in Nederland vergeleken

Vrouwenpartij	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
VvVK	1917*	–	x	x		
FP	1918	–	x	x	x	x
ANVO	1919	–	x	x	x	
Practisch Beleid	1946	–	x	x	x	x
Kath. vr.lijst Venlo	1958	+	x			
NVP	1972	–	x	x		
Vr.lijst Leerbroek	1978	–	x			x
VAP	1982	–	x	x		x
Vrouwenappèl	1985	+	x			x
Vrouwenpartij i.o.	1985	–	x	x	x	x

* Rond 1917 werd binnen de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht de discussie gevoerd of zij met een eigen vrouwenlijst moest uitkomen, nu de vrouwen het passieve kiesrecht hadden verworven. De VvVK zelf is opgericht in 1894.

- (1) Jaar van oprichting
- (2) Electoraal succes
- (3) Vertegenwoordiging van vrouwen
- (4) Behartiging van vrouwenbelangen
- (5) Ideologie
- (6) Kritiek op politieke cultuur

Wat betreft de eerste kolom, het jaar van oprichting, blijken er twee momenten te zijn die aanleiding geven tot het oprichten van een vrouwenpartij. Op één na zijn de vrouwenpartijen opgericht tijdens of in het verlengde van een periode waarin de discussie over de politieke en maatschappelijke positie van vrouwen zich concentreerde (de zogenaamde eerste en tweede feministische golf). Vier vrouwenpartijen zijn ontstaan vlak na een (wereld)oorlog. Het antimilitarisme en de verwachting dat een land bestuurd door (meer) vrouwen zich meer zou inzetten voor vrede, vormden één van de belangrijkste bestaansgronden van deze partijen. Een uitzondering vormt de katholieke vrouwenlijst te Venlo. Het ontstaan van deze partij moet mede gezien worden in het licht van de discussies over de positie van vrouwen in de KVP. Voor de meeste partijen is electoraal succes uitgebleven. Opmerkelijk is dat in de twee gevallen dat een lokale

vrouwenlijst zetelwinst heeft geboekt, dit in Limburg is geweest. Twee verklaringen liggen voor de hand. In de eerste plaats was de weerstand tegenover de deelname van vrouwen in de vertegenwoordigende organen in deze provincie zeer duidelijk aanwezig. In de tweede plaats was men in Limburg gewend aan het verschijnsel 'lokale lijsten' en zal men minder vreemd op hebben gekeken tegenover het initiatief om met een eigen lijst de verkiezingen in te gaan.

Of de recent opgerichte Vrouwenpartij een zetel behaalt, zal moeten blijken bij de volgende Tweede Kamer-verkiezingen. In de overige vier kolommen van tabel 1 worden de voornaamste doelstellingen van de partijen nog eens samengevat. Zonder uitzondering streven de partijen naar een grotere deelname van vrouwen aan de vertegenwoordigende organen. Onvrede met bestaande partijen omdat binnen die partijen te weinig vrouwen worden gerekruteerd en geselecteerd, lijkt de belangrijkste reden om over te gaan tot het oprichten van een vrouwenpartij. Een neven-effect van het oprichten van een vrouwenpartij kan zijn dat bestaande partijen vrouwen plaatsen op de kandidatenlijsten, zoals bij voorbeeld in Leerbroek en Landgraaf het geval was.

Zeven van de tien in deze tabel opgenomen vrouwenpartijen streven expliciet naar het behartigen van 'vrouwenbelangen'. De Vrouwenlijsten van Venlo en van Leerbroek en ook Vrouwenappèl maken echter geen onderscheid tussen specifieke vrouwenzaken en algemene politieke zaken. Deze partijen profileren zich als vrouwenpartij om vrouwen in de raad gekozen te krijgen, niet om vrouwenbelangen te behartigen.

Bij vier partijen kan een eigen ideologie worden onderscheiden. De achterliggende idee is dat er aparte vrouwelijke waarden bestaan, die te weinig worden gewaardeerd en te weinig doorklinken in de organisatie van de samenleving. Voorbeelden van die vrouwelijke waarden zijn: vredelievendheid, zorg, verantwoordelijkheidsgevoel, oog voor menselijk welzijn en respect voor het leven. Alhoewel deze thema's bij alle vier de vrouwenpartijen met een eigen ideologie terug te vinden zijn, betekent dit niet dat de beginselen van deze partijen identiek zijn. Bij de vroegere vrouwenpartijen is het doel eerder de 'verheffing van de mensheid', terwijl het bij de recente partijen gaat om de 'feminisering van de samenleving'. Ten slotte zien we bij een zestal partijen de wens de politieke cultuur te veranderen. Voorbeelden zijn het niet mee willen doen aan de partijpolitiek (FP), een betere informatievoorziening (NVP, Vrouwenlijst Leerbroek) en geen besluitvorming in informele circuits (Vrouwenappèl, VAP). Op één van de hier genoemde factoren gaan we nader in: de behartiging van vrouwenbelangen.

Vrouwenbelangen

Behalve het selecteren van politiek personeel voor vertegenwoordigende organen, is een tweede belangrijke functie van partijen de aggregatie en articulatie van belangen. Partijen worden doorgaans geacht de wensen van de burgers tegen elkaar af te wegen met een ideologie of maatschappijvisie als 'scheidsrechter'. Partijen vormen bovendien een communicatiekanaal tussen de overheid en die burgers.

Een vrouwenpartij nu, wil vrouwelijke kiezers mobiliseren op hun vrouw-zijn. Een belangrijk middel daarbij kan zijn duidelijk te maken dat vrouwen als groep er eigen belangen op na houden. Politieke belangen kunnen worden opgevat als een vertaling van individuele kenmerken in een bepaalde (beleids)voorkeur. Een belangrijke bijdrage van feministische theorievorming is dat de verschillen in dergelijke individuele kenmerken tussen vrouwen en mannen in de huidige industriële samenlevingen uitvoerig ter discussie zijn gesteld. Zowel vanuit antropologische, sociologische als politicologische hoek is aandacht besteed aan de wijze waarop die verschillen tot stand komen, op welke maatschappelijke terreinen ze voorkomen, hoe ze gelegitimeerd en bestendigd worden en tot welke verschillen in machtsposities ze leiden (Van der Aa e.a. 1982: 5).

Een uitgebreid stelsel van normen en waarden gaat gepaard met de inrichting van de samenleving en is daarmee grotendeels bepalend voor het gedrag van vrouwen en mannen. Het is kenmerkend voor de heersende moraal, dat aan vrouwen andere functies en posities worden toegekend dan aan mannen, gebaseerd op het idee dat vrouwen (biologisch) anders zijn dan mannen. De fysieke gesteldheid van vrouwen is maatschappelijk vertaald in een natuurlijke eindbestemming in huwelijk, moederschap en/of huisvrouwenschap, hetgeen haar keuzevrijheid drastisch beperkt. Dezelfde opvattingen over de plaats van vrouwen in de maatschappij zijn terug te vinden in concepten als vrouwelijkheid en mannelijkheid, die zowel de posities kenmerken (vrouwen- en mannenberoepen) als specifieke eigenschappen aan vrouwen respectievelijk mannen toedichten. Deze ordening naar sekse krijgt zijn concrete beslag op allerlei terreinen. Een paar voorbeelden. Van de vrouwen van 15 jaar en ouder heeft 35,9% een betaalde baan tegenover 69,1% van de mannen in dezelfde leeftijdscategorie. In 1984 verdienden de mannelijke voltijdwerkers bruto gemiddeld f 20,02 per uur en vrouwen met een voltijdbaan gemiddeld f 14,60 bruto per uur.

Meisjes halen weliswaar hun onderwijsachterstand in, maar kiezen nog altijd voor algemeen vormende vakkenpakketten, die hen minder kansen op de arbeidsmarkt bieden. In 1984 gaf 0,4% van de mannelijke bevolking

van 15 jaar en ouder op slachtoffer te zijn geweest van enige vorm van geweld buitenshuis. Bij vrouwen lag dat percentage op 1.7%. Vergelijkbare percentages voor slachtoffers van vormen van geweld binnenshuis zijn 0.6% voor mannen en 3.2% voor vrouwen (CBS 1987: 21,40,67,68). Nog immer bestaat er ongelijkheid in wet- en regelgeving, zoals bij voorbeeld in het sociale zekerheids- en belastingstelsel.

De gevolgen van deze maatschappelijke ordening naar sekse kunnen als volgt worden samengevat:

- het – historisch – verstoken blijven van (politieke) rechten;
- de huidige arbeidsdeling naar sekse: vrouwen bewegen zich doorgaans in andere sectoren en lagen van de maatschappij en nemen minder machtsposities in.

De belangen die uit deze gemeenschappelijkheid van vrouwen als groep voortkomen zijn *objectieve* belangen. Het betreft namelijk een feitelijke omschrijving van de groepssituatie, die – ongeacht een subjectieve waardering – vrouwen raakt (Balbus 1971: 152). De beleidsvoorkeur kan zowel gericht zijn op de verandering van boven geschetste situatie, als op het behoud van de status-quo van vrouwen als groep.

Op grond van deze definiëring van belangen, kunnen nu ook specifieke vrouwenissues nader worden omschreven.

Onder de eerste categorie vallen dan zaken als de gelijkstelling van de seksen (vrouwenkiesrecht; grotere deelname van vrouwen in vertegenwoordigende organen; wet gelijke behandeling; individualisering van belasting- en sociale zekerheidsstelsel etc.). De tweede categorie doelt op programmapunten zoals herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid, het stimuleren van deeltijdarbeid, arbeidstijdverkorting, roldoorbrekend onderwijs, betaalbare kinderopvang, die voornamelijk te vinden zijn in de programma's van de partijen uit de jaren zeventig en tachtig. Maar ook punten als een betere zorg voor het kind en het recht van het gezin op het wettelijk vastgesteld deel van het inkomen van de man, te vinden in de programma's van de FP en de ANVO vallen binnen deze categorie.

Zoals onder andere blijkt uit de programma's van enkele vrouwenpartijen, kan een derde groep vrouwenbelangen direct worden afgeleid uit de biologische verschillen tussen vrouwen en mannen. Voorbeelden zijn punten op het terrein van de gezondheidszorg en de uitbanning van seksueel geweld jegens vrouwen, zoals incest en vrouwenhandel.

Algemener geformuleerd kunnen vrouwenzaken worden opgevat als politieke issues waarvan de uitkomst van de politieke besluitvorming een directer effect zal hebben op een (significant) groter aantal vrouwen dan mannen (Carroll 1984: 308).

De erkenning van het bestaan van objectieve vrouwenbelangen kan het uitgangspunt vormen voor een onderscheid tussen politieke strategieën om die belangen behartigd te zien. Het volgende schema toont een aantal politieke strategieën.

Vertrekpunt	Opgevat als	Politieke machtsvorming
	meerdere	— vrouwenorganisaties binnen
	afzonderlijke	politieke partijen
	issues	— actiegroepvorming rondom een issue
positie van vrouwen	één gegeneraliseerd issue	— adhoc-beweging
		— vrouwenpartij
	ideologie	— vrouwenpartij

Zoals in het bovenstaande is beschreven kunnen er, wanneer de positie van vrouwen als uitgangspunt wordt genomen, op een veelvoud van maatschappelijke terreinen concrete issues worden geformuleerd. Wordt het wenselijk geacht dat deze issues op de politieke agenda terecht komen, dan dienen bij voorbeeld groeperingen die zich rond een bepaald issue hebben georganiseerd ervoor zorg te dragen dat dit issue in de belangenafwegingen van politieke partijen mee wordt genomen. Vrouwenorganisaties van politieke partijen kunnen deze taak op zich nemen. Maar net als bij andere belangen, is de kans groot dat het 'vrouwenbelang' ten onder gaat in die afweging, dat het botst met andere belangen, bij voorbeeld omdat het niet past binnen de partij-ideologie of omdat het een lagere prioriteit wordt gegeven. Voorbeelden zijn de recent gevoerde discussie binnen de Partij van de Arbeid over het kostwinnersprincipe versus het draagkrachtprincipe en in diezelfde partij de beslissing van de Rooie Vrouwen (de vrouwenorganisatie van de PvdA) om in 1977 niet deel te nemen aan een demonstratie voor de legalisering van abortus georganiseerd door Wij Vrouwen Eisen. Op dat moment onderhandelde de partijtop van de PvdA met de CDA-top over een mogelijk regeerakkoord, waarbij het verschil in opvatting tussen de partijen over de abortuskwestie een gevoelig punt was. In beide gevallen delfde het vrouwenbelang het onderspit.

De maatschappelijke positie van vrouwen kan ook als één issue worden opgevat. Er zijn dan twee mogelijkheden voor belangenbehartiging, het vormen van een adhoc-beweging, een 'vrouwenbeweging', ofwel het oprichten van een vrouwenpartij, beide met het doel dit issue onderwerp te maken van politieke besluitvorming.

Het forum waar dat geschiedt, verschilt echter voor beide. Alhoewel de

term 'vrouwenbeweging' veelvuldig wordt gebruikt, betekent dit niet dat in Nederland één organisatie de belangen van vrouwen behartigt. Met de term vrouwenbeweging wordt veelal gerefereerd – in abstracte zin – aan een opinieklimaat betreffende de (veranderende) positie van vrouwen. In concrete zin wordt bedoeld op het bestaan van allerlei groepen die op tal van verschillende gebieden activiteiten ontplooiën voor vrouwen. Ook wanneer er binnen partijen een afzonderlijke organisatie ontbreekt die zich consequent inzet om het aggregatieproces van politieke partijen gunstig voor vrouwen te laten verlopen, wil dit niet zeggen dat die politieke partijen niet worden beïnvloed door de 'vrouwenbeweging'. Onder andere onder druk van de publieke opinie is de aandacht voor het vrouwenvraagstuk in bij voorbeeld de verkiezingsprogramma's van het merendeel der partijen in de loop der jaren enorm toegenomen (Leijenaar en Niemöller 1986: 184).

Partijen kunnen veelal, op straffe van stemmenverlies, niet meer om dergelijke adhoc-bewegingen heen. Nederlandse partijen zijn tot nu toe vrij succesvol geweest in het incorporeren van adhoc-bewegingen. Zo is het milieuvraagstuk bij voorbeeld door vrijwel alle grote partijen overgenomen, waardoor aparte partijvorming – de tweede mogelijkheid – op basis van dit issue hier niet is geslaagd. Blijft politiek effect met betrekking tot bepaalde belangen op de lange duur echter uit dan kan partijvorming de enige uitweg lijken. Voorbeelden zijn de 'Grünen' in West-Duitsland, de 'Ecologistes' te Frankrijk of 'Kvennalistinn', de vrouwenpartij te IJsland.

Een derde mogelijkheid, dicht in de buurt komend van het hierboven beschrevene, is dat de betrokkenheid bij de positie van vrouwen niet wordt vertaald in concrete issues, maar wordt opgevat als een zelfstandige ideologie, als een integrale maatschappijvisie, die als toetssteen dient bij de afweging van belangen. Bij een dergelijk uitgangspunt staat slechts een weg open: de oprichting van een eigen vrouwenpartij met een zelfstandige partij-ideologie.

De vier vrouwenpartijen voor wie dit geldt, hanteren als uitgangspunt het bestaan van een bepaalde seksespecifieke, 'vrouwelijke' visie. Vrouwen zouden, hetzij vanuit hun natuur, hetzij vanuit hun socialisatie, bij voorbeeld vredelievender en zorgzamer zijn dan mannen. Volgens deze vrouwenpartijen zullen die waarden bij een grotere deelname van vrouwen aan de vertegenwoordigende organen doorklinken in de uitkomst van politieke besluitvorming. Een dergelijk uitgangspunt staat ons inziens echter in conflict met een tweede doelstelling, het behartigen van de belangen van vrouwen, in de zin van het verbeteren van hun maatschappelijke positie. Een specifiek 'vrouwelijke' politieke inbreng, die voort-

komt uit de traditionele positie van vrouwen zal immers geleidelijk verdwijnen wanneer de verschillen in maatschappelijke positie tussen vrouwen en mannen verminderen. Deze tegenstrijdigheid tussen beide doelstellingen gaat met name op voor de Vrouwenpartij. Die partij herleidt het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke waarden tot een verschil in socialisatie. Voor die vrouwenpartijen die uitgaan van het primaat van biologische sekseverschillen, geldt dit in mindere mate. In hun visie zullen vrouwen, vanuit hun aard, de politiek te allen tijde anders benaderen dan mannen.

Kansen op electoraal succes van vrouwenpartijen

Wanneer een partijenstelsel éénmaal zijn beslag heeft gekregen, ontstaan nieuwe politieke partijen voornamelijk uit onvrede met bestaande partijen. Ontevreden partijleden kunnen zich afsplitsen (splinterpartijen); men kan de koers van bestaande partijen niet polariserend genoeg vinden of juist te veel (antisysteempartijen of brugpartijen); of men is ontevreden over de vertaling van (nieuwe) politieke strijdpunten of belangen in de programma's van de gevestigde partijen (strijdpunt- of belangenpartijen). De vraag is nu of er in de westerse politieke systemen ruimte onder de politieke zon is voor vrouwenpartijen. Von Beyme (1982) noemt een aantal factoren die bepalend kunnen zijn voor het electoraal succes van nieuwe partijen:

- de mate van partij-identificatie met reeds gevestigde partijen (hoe sterker, hoe minder ruimte voor nieuwe partijen);
- de ervaringen in het verleden met splinterpartijen;
- de sterkte van de binding tussen gevestigde partijen en maatschappelijke belangengroeperingen;
- de grootte en de afgrenzing van de doelgroep van de partij in spé;
- de aan- of afwezigheid van een bekende, charismatische leider;
- de hechtheid van de partijorganisatie van de nieuwe partij (Von Beyme 1982: 38).

Op een aantal van deze factoren wijst ook Lucardie in zijn analyse van kleine partijen in Nederland. Hij concludeert dat kleine partijen meer stemmen kunnen verwachten in tijden van politieke onrust en meer kans van slagen hebben naarmate het aantal 'zwevende kiezers' toeneemt. Zijn conclusie is, op basis van een analyse van alle strijdpunt- of belangenpartijen in Nederland na 1945, dat deze meestal eendagsvliegen blijken 'tenzij zij een bredere visie op staat en maatschappij (en een bredere sociale basis) wisten te ontwikkelen' (Lucardie 1986: 88).

Wat betekent dit alles voor de kansen op succes van een vrouwenpartij? Over de redenen om over te gaan tot het oprichten van een vrouwenpartij hebben we het reeds gehad. De belangrijkste zijn:

- onvrede met bestaande politieke partijen omdat binnen die partijen er te weinig vrouwen worden gerekruteerd en geselecteerd voor vertegenwoordigende organen;
- onvrede met bestaande politieke partijen met betrekking tot het behartigen van 'vrouwenbelangen';
- het ontbreken van een andere politieke organisatie die belangenbehartiging van vrouwen ten doel stelt en zich richt op de politieke besluitvorming.

Het electoraal succes van een vrouwenpartij is afhankelijk van de vraag of een vrouwenpartij erin slaagt vrouwen te mobiliseren. De eerste voorwaarde hiervoor is reeds genoemd: er moet sprake zijn van objectieve vrouwenbelangen. Een tweede voorwaarde, willen vrouwen zich als groep (bij voorbeeld in een vrouwenpartij) wenden tot de politieke besluitvorming, is dat de legitimiteit van sekseongelijkheid ter discussie wordt gesteld: maatschappelijke ongelijkheid wordt niet veroorzaakt doordat individuele vrouwen te kort schieten, maar is eerder een gevolg van de inrichting van een samenleving en valt daarom onder de verantwoordelijkheid van de politieke besluitvormers.¹³ Aan deze voorwaarde is min of meer voldaan, sinds de maatschappelijke achterstelling van vrouwen ook door de overheid aan de kaak is gesteld. Het bestaan van objectieve vrouwenbelangen die een plaats hebben verworven op de politieke agenda, is echter geen voldoende voorwaarde voor een politieke mobilisering van vrouwen op grote schaal. Een derde voorwaarde is dat er ook een proces van collectieve oriëntatie op gang komt: vrouwen dienen zich *bewust* te zijn van de achterstelling, geen genoegen meer te nemen met de bestaande groepsstatus, de eigen machtspositie, en daar een andere (één op gelijkheid tussen de seksen gebaseerde) maatschappelijke status tegenover te plaatsen.

Ondanks het bestaan van een gelijke noemer ligt een identificatie en oriëntatieproces van vrouwen als groep niet direct voor de hand. Sekse als groepskenmerk onderscheidt zich op een aantal punten van bij voorbeeld het kenmerk sociale klasse. Anders dan bij klasse gaat het hier ook om een natuurlijk onderscheidingscriterium: individuen zijn zich van hun sekse bewust. Daarbij komt dat vrouwen en mannen gezamenlijk worden gesocialiseerd, zodat normen en waarden omtrent de plaats van de seksen gezamenlijk worden opgenomen. Maatschappelijke ongelijkheid tussen de seksen zal daarom eerder worden ervaren als 'normaal' en 'onveranderbaar'. Daarnaast is sekse een blijvend kenmerk en doorkruist als het ware

alle andere mogelijke groepskenmerken: niet alle vrouwen zijn gelijk.

Een remmende factor is ook dat met de 'counterpart', mannen, zowel intieme als economische (afhankelijkheids) relaties bestaan, waardoor een 'zich afzetten tegen' niet voor de hand ligt. Ten slotte is het zo dat op dit moment vrouwen veelal hun status ontleen aan hun positie als huisvrouw, echtgenoot, moeder.

Behalve de reeds genoemde factoren die de interne partijorganisatie betreffen, zoals de lijsttrekker en de hechtheid van de organisatie, zijn er nog een aantal andere factoren die de kansen op succes van vrouwenpartijen beïnvloeden:

- het aantal vrouwen in de vertegenwoordigende organen;
- de mate van assimilatie in bestaande partijen van het vrouwenvraagstuk;
- programmatische verschillen met andere partijen;
- de organisatiegraad en mate van politiek bewustzijn van de vrouwenbeweging.

Mede aan de hand van een analyse van het electorale succes van Kvinnalistsinn in IJsland kunnen deze factoren worden verduidelijkt.¹⁴ Het feit dat in het IJslandse parlement tot 1983 slechts 5% vrouwen zitting had, een cijfer dat bovendien sterk afstak bij de overige Scandinavische landen, heeft ongetwijfeld bijgedragen aan zowel het ontstaan van Kvinnalistsinn als aan haar electorale succes. Bij een zo duidelijke onwil van bestaande politieke partijen om vrouwen te kandideren, wordt het bestaansrecht van een vrouwenpartij duidelijker, óók voor de kiezer. In Nederland echter is de 'emancipatie van vrouwen' door de meeste partijen geassimileerd, zowel in hun verkiezingsprogramma's, als door het kandideren van vrouwen voor partijbesturen en vertegenwoordigende organen. Uit analyses van de verkiezingsprogramma's blijkt dat in 1967 de emancipatie van vrouwen nog nauwelijks voorkwam in de programma's, maar daarna tot een vast onderdeel is geworden (Van Eck e.a. 1986: 80). In Nederland bedraagt het percentage vrouwelijke vertegenwoordigers voor de raden, staten en parlement gemiddeld 20%.

Wat betreft de politieke partijen in IJsland betekent de grote sociale en politieke homogeniteit van de bevolking het vrijwel ontbreken van religieuze en etnische scheidslijnen en daarop gebaseerde politieke partijen (Mchale en Skowronski, 1983: 514-518). Partijen zullen zich derhalve op andere gronden ten opzichte van elkaar dienen te profileren en een onderscheid in politieke opvattingen tussen vrouwen en mannen krijgt dan een reële kans. De geïsoleerde positie van het land draagt er toe bij dat in de IJslandse politiek grote nadruk wordt gelegd op binnenlandse problemen.

Het programma van de vrouwenpartij met een sterk accent op kleinschaligheid, zorg voor het milieu en een economisch beleid gebaseerd op de principes van een gezinshuishouding speelde hier sterk op in.

De Nederlandse partijen echter onderscheiden zich zowel op religieuze als op sociaal-economische gronden. Vooral de ideologische links-rechts tegenstelling speelt een belangrijke rol bij de bepaling van de stemkeuze (Niemöller en Van der Eijk, 1986: 252-253). In Nederland wordt doorgaans het behartigen van vrouwenbelangen geïdentificeerd met linkse partijen. De vrouwenbeweging (of een vrouwenpartij) is er tot nu toe niet in geslaagd aan te tonen dat sekse een wezenlijk andere tegenstelling is. Pas wanneer een nieuwe (vrouwen)partij duidelijk zou kunnen maken dat vrouwenbelangen een eigen politieke vertaling kennen, die relevant is voor vele beleidsterreinen, kan zij misschien rekenen op een deel van het vrouwelijke electoraat.

Ten slotte is de organisatie- en mobilisatiegraad van de vrouwenbeweging van belang. Wil een vrouwenpartij slagen dan moet zij de steun ontvangen van reeds bestaande vrouwenorganisaties, al is het maar om de reeds georganiseerde vrouwen op te laten roepen de vrouwenpartij te steunen. Tot nog toe is in Nederland de vrouwenbeweging sterk versnipperd en bovendien verdeeld over het nut van machtsvorming via het bekleden van politieke functies. De meer traditionelere groeperingen dragen nog immer een verzuild karakter, terwijl de radicalere groepen zich veelal afwenden van de partijpolitiek.

Gezien bovenstaande overwegingen valt het dan ook vooralsnog niet te verwachten dat, zoals in IJsland, een vrouwenpartij in *nationale* verkiezingen electoraal succes zal behalen. Anders is het gesteld met het lokale niveau. Daar wordt de nadruk meer gelegd op lokale problemen waarbij ideologische keuzes veel minder een rol spelen. Een vrouwenpartij kan zich dan profileren op haar streven naar een grotere vertegenwoordiging van vrouwen en haar kritiek op de politieke cultuur, maar ook op een aantal lokale strijdpunten.

Noten

1. Een recente opiniepeiling laat zien dat een jaar later Kvinnalistinginn, indien er dan verkiezingen zouden plaatsvinden, 29.7% van de stemmen behaalt en daarmee de grootste partij in IJsland zou worden (*Volkskrant*, 24 maart 1988).

2. Niet alleen in Nederland komen vrouwenpartijen voor. Een eerste inventarisatie levert een overzicht op van 20 verschillende landen waar één of meerdere vrouwenpartijen bestaan of hebben bestaan.

3. De informatie over het bestaan van vrouwenpartijen in Nederland is afkom-

stig uit publikaties (kranten, tijdschriften en boeken over vrouwen en politiek) aanwezig in het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV). Voor de partijen rond 1920 en 1946 is gebruik gemaakt van persoonsarchieven aanwezig in het IAV en in het Algemeen Rijksarchief. Een dergelijk zoekproces sluit niet uit dat een aantal – met name lokale – initiatieven niet in dit overzicht zijn opgenomen.

4. De voornaamste reden van een groep vrouwen – onder wie Wilhelmina Drucker – om zich af te scheiden van de VvVK was dat deze organisatie een té politiek karakter kreeg. In demonstraties georganiseerd door de VvVK was het toegeestaan dat delegaties van partijen of vakbonden de eigen leuzen meedroegen (Posthumus van der Goot e.a. 1977: 156).

5. Na de invoering van het actief kiesrecht voor vrouwen in 1919, veranderde de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht haar naam in: Vereniging voor Staatsburgeressen. Doel van deze vereniging was onder andere door vorming te bereiken dat vrouwen als volledig 'staatsburgeres' zouden deelnemen aan politiek en bestuur (Posthumus van der Goot e.a., 1977: 152).

6. De informatie over deze periode is gebaseerd op de persoonlijke archieven van C.M. Hissink en A.M. Boissevain-van Lennep, aanwezig in het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging te Amsterdam.

7. Het deelnemen van Practisch Beleid aan de gemeenteraadsverkiezingen, heeft kritiek uitgelokt. Zo verspreidde de Amsterdamse afdeling van de Partij van de Vrijheid zelfs een pamflet ondertekend door enige vrouwelijke leden, waarin men de kiezers erop wees dat een stem op Practisch Beleid een verloren stem zou zijn omdat deze partij de kiesdeler niet zou halen. Verder prees deze partij haar eigen vrouwelijke kandidaat (nummer 3 op de lijst) aan.

8. De gegevens over de katholieke vrouwenlijst van Venlo zijn ontleend aan een interview met betrokkenen, onder andere mevrouw Van Soest-Jansbeeken, de toenmalige aanvoerder van de vrouwenlijst, en mevrouw Worm die eveneens voor de vrouwenlijst in de gemeenteraad zitting heeft gehad.

9. In de KVP speelde op dat moment een discussie over de positie van vrouwen binnen de partij. Er was een commissie ingesteld (de commissie-Nolte, later de commissie Vrouw en Partij) die tot de conclusie was gekomen dat er meer vrouwen actief bij de katholieke politiek betrokken moesten worden. De uitvoering van dit streven stuitte echter op verschillende niveaus in de partij op weerstanden. Hoewel in Venlo in 1958 geen formele KVP-afdeling bestond op lokaal niveau, kan het optreden van de Vrouwenlijst daar waarschijnlijk wel worden gezien in het licht van deze – ook in bredere katholieke kring levende – discussie.

10. Mevrouw W.C. Sypkens-van An del was eveneens betrokken bij de poging een vrouwenpartij op te richten in 1936 én na de Tweede Wereldoorlog bij de oprichting van Practisch Beleid.

11. Het merendeel van de informatie is afkomstig uit een interview met de initiatiefneemster en lijstaanvoester van de vrouwenlijst te Leerbroek, C. van der Heiden-Borgstein dat Van de Velde met haar in 1987 heeft gehouden. Ook is gebruik gemaakt van een aantal artikelen uit de plaatselijke en landelijke pers.

12. De meeste informatie is vergaard in een interview met L. Schenk en T.

Bouwkamp, beiden actief geweest in de VAP.

13. Vergelijk ook Klein, 1985: 3 en Gurin, 1985: 161.

14. Zie ook Leijenaar, *Volkskrant*, 5 mei 1987: 5.

Bibliografie

- Aa, M. van der, e.a., *De analyse van het vrouwenvraagstuk*, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag 1982.
- Balbus, I.D., The concept of interest in pluralist and marxian analysis. *Politics and Society*, 1 (1971), 151-177.
- Beyme, K. von, *Parteien in Westlichen Demokratien*, Piper & Co. Verlag, München 1982.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *M/V, mannen en vrouwen naast elkaar, een overzicht van de statistische waarneming van mannen en vrouwen (een vergelijking tussen 1975 en 1985)*, Staatsuitgeverij, Den Haag 1987.
- Carroll, S., Women candidates and support for feminist concerns: the closet feminist syndrome. *Western Political Quarterly*, 37 (1984), 307-134.
- Eck, J. van, e.a., *Vrouwen in de picture*, eindverslag onderzoek naar verkiezingsprogramma's sedert 1945, Leiden 1986.
- Evolutie*, 1917-1924.
- Gedenboek van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, 1894-1919*.
- Gurin, P., Women's gender consciousness. *Public Opinion Quarterly*, 49 (1985), 143-163.
- Heinen M., *Vrouwenjaarboekje voor Nederland 1920*, een uitgave van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, Den Haag 1920.
- Klein, E., *Gender politics: from consciousness to mass politics*. Harvard University Press, Boston 1985.
- Leijenaar, M.H., en B. Niemöller, Vrouwen in politieke partijen. In: R.A. Koole (red.), *Jaarboek Documentatie Centrum Nederlandse Politieke Partijen 1985*, Groningen 1986, 155-175.
- Leijenaar, M.H., Slagingskansen van een vrouwenpartij in Nederland, *Volkskrant*, 5 mei 1987, 5.
- Lucardie, A.P.M., Dwergen, splinters en eendagsvliegen: een nieuwe poging tot inventarisatie van partijen aan de rand van het Nederlandse partijstelsel. In: R.A. Koole (red.), *Jaarboek Documentatie Centrum Nederlandse Politieke Partijen 1985*, Groningen 1986, 155-175.
- Maandblad van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht*, januari 1917.
- McHale, V.E., en S. Skowronski (red.), Iceland. In: *Political Parties of Europe*, Greenwood Press, Londen 1983, 515-530.
- Nahon, B., *Waarom ik vind dat er een vrouwenpartij moet komen*, interne publikatie, Eindhoven 1986.
- Niemöller, B., en C. van der Eijk, Links/rechts, post-materialisme en stemgedrag. *Mens en maatschappij*, 61, no. 3, 251-269.
- Opzij*, januari 1972, Nederlandse Vrouwen Partij opgericht.

Pamflet Practisch Beleid, 1946.

Posthumus-van der Goot, W.H., e.a., *Van moeder op dochter, de maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*, SUN, Nijmegen 1978.

Programma Vrouwen Actie Partij, Amstelveen 1982.

Programma Vrouwenpartij, 1987.

Tussenbroek, C. van, *Het bestaansrecht der Algemeene Nederlandsche Vrouwen Organisatie*, ANVO, 1919.

Velde, H.L.J. van de, *Politieke machtsvorming van vrouwen: vrouwenpartijen*, doctoraalscriptie, Leiden 1987.

Volkskrant, 18 mei 1978, Dorp in beroering door vrouwenpartij.

Volkskrant, 24 maart 1988, IJslandse vrouwen.

Inleiding

...al broogt te analyseren hoe buitenlandse en binnenlandse politiek ...
...vermengd kunnen zijn, dat het onderscheid tussen beide nog wel ...
...relevant, maar theoretisch moeilijk hanteerbaar is. * Dat 'bin- ...
...de bronnen' een belangrijke invloed hebben op de tenuitkoming ...
...van het buitenlandse beleid en dat buitenlandse politiek het ...
...van binnenlandse politieke tegenstellingen kan zijn, wordt nu ...
...erkend. In dit opzicht bestaat er geen aanleiding om de buiten- ...
...politiek als een aspect van het overheidsbeleid apart te zetten van ...
...aspecten, zoals onderwijsbeleid of gezondheidszorg. Dat ook de ...
...van het buitenlandse beleid wordt beïnvloed door binnenlandse ...
...en dienstbaar kan worden gemaakt aan binnenlands politieke ...
...lijkt minder voor de hand liggend. Immers, de buitenlandse ...
...wordt in tegenstelling tot de meeste andere aspecten van het over- ...
...toch in de eerste plaats gevoerd in de internationale omge- ...
...is gericht op actoren en doelstellingen buiten de grenzen van het ...
...politieke systeem. Dat dit nochtan het geval kan zijn, wordt ...
...aan de hand van een gevalstudie betreffende de imple- ...
...van een aspect van de buitenlandse politiek van Nederland. ...
...analyse van de implementatie van het overheidsbeleid staat veelal ...
...van een beoordeling van de doelmogelijkheid van het beleid. In ...
...gaat het dan om de mate van succes of falen bij het bereiken ...
...buitenlandse politieke doelstellingen. Men kan dus trachten om in ...
...op het spoor te komen van de voorwaarde voor een succes- ...
...Zo is als een succes van het buitenlandse beleid onder het kabu- ...
...1971-1977) vaak genoemd dat dank zij de Nederlandse in- ...
...de tactische kernwapens betrokken zijn bij de Warsaw bespre- ...
...over conventionele troepenreductie. Op het eerste gezicht is het ...
...redigbaar om van een Nederlands succes te spreken, omdat zij in